

2017, No 3–4, 147–154

МАРТИНА ЯНКОВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

✉ martina_milkova11@abv.bg

**СТАРОИЗВОДНИ ТЕКСТОВЕ
ЗА ПЪРВАТА НЕДЕЛЯ НА ВЕЛИКИЯ ПОСТ**Анотация:

Статията разглежда словата в средновековната българска литература, посветени на Първата неделя от Великия пост. В случая са разгледани само онези, които се определят като староизводни, като вниманието е насочено към текста „Душеполезно поучение за Неделя православна“ от Германовия сборник – среднобългарски ръкопис от XIV в. Статията повдига и въпроса за предположително Климентово слово за Първата неделя.

Ключови думи:

слово, пост, поучение, Климент Охридски

Великият пост заема важно място сред дните на църковната година. Неговата първостепенна позиция в подвижния календар се оформя още на Първия вселенски събор през 325 г. в Никея, когато се взема решението за общохристиянско празнуване на Пасха и за предшествващия я пост. Неделята се определя за Господен ден, а дните от поста, който продължава седем седмици, носят специално посвещение (Иванова 1990: 252) [5].

В по-ранния период (преди IX в.) отбелязването на Първата неделя от поста е било свързано с паметта на старозаветните праотци и пророците (Миркович 1961: 148–149) [9]. Честването на Първата неделя под познатото ни и до днес название *Неделя православна* или *Тържество на православието* се установява през IX в. в памет на окончателното възстановяване на иконопочитанието през 843 г. на събор в Константинопол. Трудно е да се проследи как се е утвърдил празникът във византийското общество, но вероятно в края на IX в. вече е бил част поне от празничния календар на Константинополската църква и императорската институция (Божилов и др. 2010: 15) [3]. Събитието е от голямо значение за християнския свят и намира отражение в различни по жанр произведения. В чест на *Тържеството на православието* богослужението е наситено с хвалебствени песнопения, молитви за мир и един-

ство на църквата, отслужва се и т. нар. „Чин на православието“, когато се произнасят анатемите срещу еретиците и се пеят многолетствия за йерарсите и православните владетели.

Великият пост е време на духовни вълнения както за християните, така и за бъдещите християни, на които той е служел за подготовка, защото Лазаровден, Цветница (Миркович 1961: 140–142) [9] и разбира се Великден (Миркович 1961: 195) [9] били традиционните дни за извършване на тайнството Кръщение по време на литургията.

Ето защо литургичните текстове за постните дни са от извънредна важност за християните. Първоначално те са събирани в различни книги, но след VIII в. поетичните текстове се поместват в триода, а риторичните – в триодния панигирик (Иванова 1987: 21) [4].

Старата българска книжовност от самото си възникване усвоява богослужебните ритуали и обслужващите ги текстове, получени от Византия. Това включва и превода на Триодния панигирик. Този сборник съдържа слова и поучения за дните от първата подготвителна неделя преди Великия пост, посветена на Притчата за митаря и фарисея, до втората неделя след Петдесетница – Неделя на Всички светии. Превеждането на произведения от триодния цикъл започва още през Кирило-Методиевата епоха (някои са запазени в Клоцовия сборник, старобългарски глаголически ръкопис от XI в.) (Иванова 1990: 253) [5], като репертоарът постепенно се допълва и редактира. Първоначално панигириците са съдържали както минейна, така и триодна част. По-късно настъпва разделение, но смесените (или т. нар. „общии“) панигирици се преписват и през следващите векове. Ще отбележа, че процесът на създаване и разпространение на панигириците, както и до голяма степен техният репертоар, е общ за България и за Сърбия. Нещо повече – най-древните състави се пазят в сръбски преписи от XIV в. (срв. напр. т. нар. Михановичев хомиляр¹).

Триодните панигирици, които при славяните се употребяват според ранните устава – Студийския, Алексеевския и Евергетидския – в България са актуални до въвеждането на Йерусалимския типик в края на XIV в. Така текстовете, възхождащи към състави, структурирани по Студийския устав, възникнали и оформени до XIV в., се определят като староизводни. Текстовете, възникнали главно през и след XIV в. в Търново и на Атон, са съответно новоизводни (Иванова 2008:18) [6].

Тук ще се спра върху староизводните произведения за Първата неделя от Великия пост в средновековни български ръкописи, като използвам и възхождащите към тях сръбски преписи. Анализът на текстовете поставя въпроса за това, как те отразяват екзистенциалните принципи на християнската вяра и дали темата е продуктивна в старобългарската книжнина.

¹ Ръкопис от XIV в. Съхранява се в Архива на Хърватската академия на науките и изкуствата, Загреб. Описан е от Мошин 1955: 95–99.

За цикъла староизводни слова за Първата неделя от поста в средновековните български ръкописи е характерен един парадокс. Въпреки че от провъзгласяването на Тържеството на православието (843) до приемането на старобългарския език за официален в държавата (893) е изминал едва половин век, честването на празника Неделя православна сякаш остава встрани от вниманието на българските книжовници. Словата в староизводните сборници не отговарят на типикарските указания в триодите, където за Първата неделя е посочено да се произнасят творби, свързани с иконопочитанието. Наистина за IX и дори за X в. празникът на православието все още е дворцово-патриаршески празник (Иванова 1990: 254) [5]. В този случай може да се предположи, че българските книжовници са поддържали по-старата практика и са включвали поучения, отговарящи на основните мотиви за времето на поста. Превеждат се произведения от византийски отци на Църквата, части от слова на св. Йоан Златоуст или такива, които му се приписват, а често и поучения без автор. Тези творби по насоченост са предимно дидактични. Те обръщат внимание на нуждата от покаяно чувство, на греха и разкаянието, на представите за Страшния съд (вж. Иванова 1990) [5].

В Михановичевия хомилиар четем „Слово за душевна полза и умиление“, в ръкопис № 19² от Сръбската академия на науките – „За суетния живот на света“, в Триод 645³ от Народната библиотека на Сърбия в Белград – „Слово за бедните и богатите“. Изброените ръкописи са късни преписи, възходящи към древен архетип. Посочените заглавия сами подсказват тематиката на произведенията, които са далеч от тържественото красноречие и всъщност са в по-голяма степен поучения.

Засега единствено в среднобългарския Германов сборник (1358–1359)⁴, за който се смята, че пази архаични преводи от зората на българската писменост, се откроява едно слово, което поне в заглавието си напомня за Неделята на православието. Наречено е „Душеполезно поучение за Неделя православна“ (Мирчева 2006: 655–664) [10]. Заглавието също така сочи, че текстът е учителен. Германовият сборник е староизводен панигирик от смесен тип (минеев и триоден) (Мирчева 2006: 9) [10].

За словото за Първата неделя от поста Елка Мирчева, която подробно анализира езика на сборника, привежда като архаични редица морфолого-синтактични и лексикални особености (Мирчева 2006: 183–185) [10]. Не посочва негов гръцки оригинал. Независимо от назоваването, словото се придържа към познатата староизводна традиция. То има за цел да укрепи духа на християните, да ги увери в ползата от поста и молитвата, да ги вдъхнови за това начинание. Ще отбележа

² Ръкопис от средата на XIV в. (Богданович 1982: 43) [2].

³ Ръкопис от 1328 г. Съхранява се в Народната библиотека в Белград – вж. Джорджевич и др. 1986: 333–339 [7].

⁴ Ръкопис от XIV в., съхраняван в библиотеката на Румънската патриаршия, издаден от Мирчева (2006).

обаче, че в сравнение с другите поучения, за които стана дума по-горе, тази творба не е лишена от реторичен модус. Основна идея в нея е, че молитвата и постът са спасителни за душата, затова са наречени: съкровище на благочестието, събрание на ангелите, небесно съкровище, ангелско дело. Постът пък е определен като врата към рай, чистота на сърцето, освещение на душата, здраве за тялото. Освен с богатство от определения и метафори, книжовникът умело си служи с различни стилистични фигури, често използва реторични въпроси, повторение и антитеза, като по този начин създава динамика на речта. Ето пример за реторични въпроси, организирани едновременно с анафората как полза, синтактичен паралелизъм и антитеза:

каа полза вино не пити, и зпивати са имвниемъ твѣжимъ.

каа полза хлѣба не ясти; и зпивати са яростиж...

каа полза тѣло исшати. и дѣлащи не питати (Мирчева 2006: 658) [10]

(‘...каква полза, че не пиеш вино, като се опияняваш от чуждото имане,

каква полза, че не вкусваш хляб, като се оставяш на яростта,

каква полза да изсушаваш тялото си, ако не нахраниш гладните...’)

Ето и пример за повторение на императив в 1. л. мн.ч., който обрамчва фразата и така се засилва подканата:

привѣгнемъ оубо къ покаанию братие. привѣгнемъ.

(‘... да прибегнем към покаяние, братя, да прибегнем!’)

Текстът продължава, като реторичността се засилва отново чрез анафора (повторение на думата врѣма), чрез антитеза и отново синтактичен паралелизъм:

врѣма бо е покаати са, а не възлеши.

врѣма рыдати, и плакати, а не веселити са, и глумити са.

врѣма исповѣданию. и хлипаню. и въздыханию. а не знынию, и лѣности (Мирчева 2006: 660) [10].

(‘време за покаяние, а не за трапеза,

време за ридание и плач, а не за веселба и празнословие,

време е за изповед, и сълзи и въздишки, а не за униние и леност.’)

По ясен и категоричен начин словото внушава, че чрез поста, молитвата и покаянието човек се бори за евангелските добродетели, а за да подпомогне християните в тази борба, авторът привежда много указания, извлечени от Светото Писание и Светите отци. Словото от Германовия сборник силно се доближава като подбор на изразни средства и ритмическо подреждане до „Слово за поста“ на св. Василий Велики (цит. тук по PG 31: 164–184). Светителят на Църквата пише наставнически:

Κρεων ουκ εσθιεις ἀλλ’ εσθιεις τον ἀδελφον (PG 31: 182) (‘... не ядеш месо, а изяждаш брата си’). На неговата мъдрост се опира и авторът на „Душеполезно поучение“ в цитата: месо не съѣдаеши. нъ яси плѣти братъ своѣмъ (Мирчева 2006: 658) [10] (‘не ядеш месо, но ядеш от плътта на своя брат’).

Друга прилика между двете слова е изброяването на метафори една след друга в идентични конструкции (управляващо съществително и дателен падеж) като определения за поста. В Германовия сборник четем следното:

по зравие тѣлеси. по домоумъ стврѣженіе. юнымъ наказатель. младенцемъ съхра́нникъ. мѣжемъ цѣломѣдріе. женамъ бл҃гоу́бное оустроеніе.
(Мирчева 2006: 657–658 [10])

(‘Постът е здраве за тялото, постът е укрепване на домовете, управлява младите и пази малките. (Постът е) целомъдрие за мъжете и благолепно устроение за жените’).

Това определение на поста напомня пасаж от същото слово на св. Василий:

Нηστεία οἰκῶν αὔξησις, ὑγείας μήτηρ, νεότητος παιδαγωγός,
κόσμος πρεσβύταις, ἀγαθὴ συνέμπορος ὁδοιπόροις
ἀσφαλῆς ὁμόσκηνος τοῖς συνοίκοις. (PG 31: 174)

(‘Постът е стремеж към (духовно) израстване, майка на здравето, възпитател за младостта, украшение за старите, добър спътник за пътуващите, надежден другар в съжителството.’)

Разбира се, в Словото за Първата неделя не липсват задължителните най-авторитетни доводи – цитати и реминисценции от Евангелието и Апостола,

постиши ли са... не просмради лица своего. ꙗкоже и лицемѣри.
не оумныи. нѣ помажи главѣ своѣ.
и лице свое оумыи. ꙗко да не ꙗвиши са члвкомъ поста са. (Мирчева 2006: 661) [10]

(‘А когато постиш, не помрачавай лицето си като лицемерите. Не унивай. Но помажи главата си и умий лицето си, така че да не се показваш пред човеците, че постиш.’)

Авторът на словото разяснява, че хлябът, водата, виното, маслото, рибата, месото са създадени от Бога, а излишъкът, прекомерното притежание, неправдата и безчестието са дело на лукавия. След това добавя:

хлѣбъ и вино. и масло. и елика ина сътѣ бжїи дѣла.
всѣ добра сѣло. глѣ павелъ. (Мирчева 2006: 663) [10]

(‘Хлябът и виното, и маслото, и всякакви други са Божии дела. Всичко е добро, казва Павел.’) Следва цитат от Първо послание на св. апостол Павел до Тимотей, 4: 4-5

всѣко ѡне бжїе добро. и ничтоже не ѡметно. съ бл҃годарениемъ възприемлемо. осцаетъ бо са словесемъ бжїемъ. и молитвѣ. (Мирчева 2006: 663) [10]

(‘Защото всяко творение Божие е добро, и нищо не е за отхвърляне, щом се приема с благодарение, понеже се осветява чрез слово Божие и с молитва.’)

За край и същевременно кулминация на текста авторът подбира цитат от Евангелието. Това, от една страна, гарантира истинността и зна-

чимостта на проповедта и, от друга, помага на слушащите да запомнят евангелските думи, които действат като уверение за смисъла от труда в молитва и пост и напомнят за обещаното Небесно царство. Текстът започва като точен цитат, а накрая съдържа перифраза на Евангелие от ап. Матей 25: 34-36:

придѣте бл҃гвѣннии оца моего. наслѣдите зготоваѣнное вамъ цр҃твие,
ѿ сложенна мира. въззѣакахъ во са, и дасте ми ѣсти. въззѣждахъ са
и напоисте ма.

страненъ въ; и недѣженъ и нагъ; и въ темници; и послужите ми (Мирчева 2006: 664) [10].

(‘Елате, благословени на Отца ми. Наследете царството, което ви е приготвено от сътворението на света. Гладен бях и ми дадохте да ям, жаден бях и ме напоихте. Странник бях и болен, и гол, и в тъмница и ми послужихте.’)

Дори от тези няколко примера личи, че текстът не е лишен от проповеднически ритъм и емоционалност, които диктуват стила му. Вярно, че в словото не се казва и дума за Неделя православна, за историята на нейното установяване, за победата на иконопочитанието, но все пак „Душеполезно поучение“ за нея е един своеобразен мост между старата традиция и приближаващото обновление в репертоара на темата.

Засега не мога да взема отношение към произхода на Словото – дали то е преводно, дали е компилация, дали е оригинално старобългарско произведение. Ако то наистина е плод на усилията на български книжовник, значи денят на Първата неделя от поста е празнуван и с българско произведение.

Всъщност ние разполагаме и с друго анонимно слово по темата, на което също не е открит гръцки първообраз. Част от палеославистите⁵ приписват въпросния текст на св. Климент Охридски, или поне на книжовник от неговата школа. Кр. Станчев и Г. Попов не го включват в книгата си „Климент Охридски“ (Станчев, Попов 1988) [13]. Словото е издадено от Климентина Иванова и е публикувано във II том от „Събраните съчинения на св. Климент Охридски“ като „Поучение за Първата неделя от поста“ (Климент Охридски 1977: 715–727) [8]. Словото за Първата неделя от поста има учителен и увещателен характер⁶.

Началото на поучението е: Видѣте ли възлюблени ѿ самѣхъ вещей ползъ постъвнью (Климент Охридски 1977: 722–723) [8]. То има отчетлива композиционна схема. Авторът възхвалява поста и насърчава пасомите да го спазват старателно, както в първата неделя, така и до края на Четиридесетницата. За да е по-убедителен, той използва няколко сравнения:

⁵ Л. Стоянович определя цикъла от постни поучения като Климентов. За българския им произход се изказват Порфирев, Соболевски, Петухов, Виноградов – вж. Климент Охридски 1977: 629–635.

⁶ Основанията за възможното авторство на св. Климент са изложени в Климент Охридски 1977: 715–717.

Такоже и си недѣла вольша сѣть първое, такоже во црѣ воле есть княза, а князь - воеводы, а воевода - болярина, а боляринъ - сотника, а сотникъ - патъдесатника, а патъдесатникъ - слуги.

Основната мисъл е, че последните седмици са по-важни от първата, както царят е по-голям от княза, князът – от болярина и т.н. А който иска да се яви пред царя, трябва да бъде любезен с всички:

Ѳелико бы кто хотѣлъ орудовати ко црю то мѣлъ дѣветь са ѿ меньшихъ слугъ и до послѣднихъ, кто бы овѣстилъ него.

Следва притча за царя и седемте му дъщери – алегория за Небесния цар и седемте недели от Великия пост. Авторът наставлява пасомите да постят, да се молят, да принасят покаяние. В края на проповедта той насочва всички да внимават, да не са лениви и да не униват, за да не погвѣимъ труда, негоже приахомъ въ първую недѣлю. (Климент Охридски 1977: 723) [8].

Предположително Климентовото слово за Първата неделя на поста се разпространява предимно в руската средновековна книжнина като част от цикъл слова за неделите на Четиридесетница, и то най-вече в т.нар. сборник „Златоуст“⁷.

В балканската кирилска традиция засега са познати три пълни преписа на поучението. Най-късният препис е поместен в Триод № 580 от сборката Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, описан от Беню Цонев. Поучението се намира от лист 70 до лист 71б. Ръкописът е от XV в., но е в лошо състояние (Климент Охридски 1977: 642–643) [8].

Всъщност първият препис има важно значение, защото е среднобългарски от втората половина на XIII в., а и защото се помества в староизводен триод, възходящ към най-стария превод на този паметник. В него са запазени следи от оригиналните песнопения на Константин Преславски. Намерен е от А. Гилфердинг в Карпинския манастир, след това е станал притежание на А. Хлудов и сега се пази в неговата сбирка ръкописи в Държавния исторически музей в Москва под № 138 (Николова и др. 1999: 54–55) [12]. В същата сбирка със сигнатура Хлуд.139. се намира сръбски Постен триод (№ 53) (Николова и др. 1999: 58–59) [12]. Датирата се по приписка от 1433–1434 г. На л. 263б една бележка, която според Кл. Иванова принадлежи на книжовника, написал антиграфа на Хлуд.139, разкрива, че той е „изведен“ из вѣгарскыя книги на сръбскы чинъ (№ 8 от археографския списък) (Климент Охридски 1977: 639–640) [8]. В Хлуд.139 поученията са поместени в края на кодекса от л. 250а нататък, а не след шестата песен на канона в съответните служби, както е в Хлуд.138. Поучението за Първата неделя е поместено на л. 392б–394а. Текстът му спада към първичната редакция, но има интересни разночетения. Някои от тях се дължат на преосмисляне, тъй като сръбският книжовник не е разбрал

⁷ Обнародвано е от Кл. Иванова по преписа в ръкопис № 20 от сборката на Чудовския манастир, от XIV в. в Климент Охридски 1977: 715–727; вж. и Иванова 1990: 254.

и не е предал правилно отделни думи. Тези два староизводни южнославянски (български и сръбски) триода с инкорпорирани в тях непреводни поучения, включително и за Първата неделя на Великия пост, правят още по-вероятна хипотезата, че цикълът от поучения за подготвителните недели и неделите за поста, в които влиза и Поучението за Първата неделя, може да е дело на св. Климент или на неговите ученици.

В заключение ще подчертая, че още в зората на своето развитие старобългарската риторика има своите постижения в създаване на слова за Поста, в това число и текстове за Първата неделя. Поучението от Германовия сборник и предположителното Климентово поучение от цикъла постни слова са произведения, които заслужават да бъдат изучени и да се намери мястото им в репертоара на старата българска литература.

Литература

- [1] Библия 1993: Библия. София, Свети Синод на Българската православна църква, 1993, 1511 с.
- [2] Богданович 1982: Богдановић, Д. *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији*. Београд, Српска академија наука и уметности, 1982.
- [3] Божилов 2010: Божилов, И., Тотоманова, А.-М., Билярски, Ив. *Борилев синодик*. Издание и превод. София, „ПАМ Пъблишинг Къмпани ООД“, 2010, 386 с.
- [4] Иванова 1987: Иванова, Кл. Неизвестна редакция на триодния панегирик в състава на триода. // *Старобългарска литература*, 1987, №. 20, с. 20–37.
- [5] Иванова 1990: Иванова, Кл. Цикъл слова за Неделя на православие в старобългарската литература. // *Годишник на Софийския университет, Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“*, т. 1. София, 1990, с. 251–261.
- [6] Иванова 2008: Иванова, Кл. *Bibliotheca hagiographica Balcano-Slavica*. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 2008.
- [7] Джорджевич и др. 1986: Ђорђевић, Л., Гроздановић-Пајић, М., Цернић, Л. *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*. Београд, Народна библиотека Србије, 1986.
- [8] Климент Охридски 1977: Климент Охридски. *Събрани съчинения*. Т. 2. Изд. от Ангелов, Б., Куев, К., Кодов, Хр., Иванова, Кл. София, БАН, 1977.
- [9] Миркович 1961: Мирковић, Л. *Хеортологија или историјски развитак и богослужение празника православне источне цркве*. Београд, Светог Архиепископског Синода српске православне цркве, 1961.
- [10] Мирчева 2006: Мирчева, Е. *Германов сборник от 1358–1359 г.* София, „Валентин Траянов“, 2006, 846 с.
- [11] Мошин 1955: Мошин, В. *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske Akademije*. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1955.
- [12] Николова и др. 1999: Николова, Св., Йовчева, М., Попова, Т., Тасева, Л. *Българското средновековно културно наследство в сбирката на Алексей Хлудов в Държавния исторически музей в Москва*. Каталог. София, БАН, 1999.
- [13] Станчев, Попов 1981: Станчев, К., Попов, Г. *Климент Охридски. Живот и творчество*. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1981.